

ЛЕКСИЧНА РОБОТА ЯК УМОВА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ

У статті розглядаються форми лексичної роботи, визначається їх місце у системі загального розвитку особистості людини як складової частини загальної культури.

За століттями винищення, забуття, уповільненого розвитку Україна набула статусу держави. Із “наріччя” українська мова в Україні повільно стає державною. Сама ж держава знову з “окраїни” чи “малої Русі” перетворюється на країну європейської культури. До загальної культури входить і культура мови, що нерозривно поєднана з багатьма економічними і суспільно-політичними формами людського життя. Вирішальна роль у цьому важливому процесі відводиться школі, яка, після сім’ї, повинна вдосконалювати, а часто й закладати підвалини нового мислення у молодого покоління. Втілювати в життя новизну дій, думок, почуттів, поглядів повинен учитель. На нашу думку, лексика – індикатор суспільства. Всі зміни загального розвитку колективу відбиваються в лексичному складі мови. Повернення до національних традицій, української культури, духовності несе в активний шар лексики слова, які раніше перебували у пасивному фонді мови. Швидше у розряд активної лексики переходять слова, що раніше перебували у пасивному фонді, ніж ті, що вперше з’являються у мові різними шляхами засвоєння. Залучення чи запозичення слів з інших мов є тривалим процесом. Причиною ж такого переходу стали події, пов’язані з історичними суспільно-політичними змінами. Основи ж формування людини закладаються у початковій школі. Отже, від учителя початкових класів, його професіоналізму залежить майбутнє цілого покоління. І не дивно, що відбиток професіограми багатопредметника знаходить відображення у мовленні вчителя початкових класів, що активно володіє термінологічною лексикою своїх предметів, має ґрунтовні знання з основ наук, що викладаються у школі, у якого сформовані навички культури мови і мовлення.

Навчальний процес з сучасної української літературної мови на факультеті підготовки вчителів початкових класів передбачає здобуття студентом лінгвістичної освіти, тобто засвоєння науки про мову, а також вироблення умінь і навичок, необхідних для активної педагогічної (мовної і мовленнєвої) діяльності.

Практика переконує, що протягом усього періоду навчання у вузі студенти-початківці успішно засвоюють теоретичний курс, підтримують і вдосконалюють вироблені навички мовної грамотності, цьому сприяє великою мірою практикум з мови. Тим часом рівень оволодіння мовою як духовним скарбом народу, здатність користуватися багатствами її виражальних засобів часто залишаються низькими. Це насамперед виявляється в обмеженому запасі власне українських слів, зразків так званої “чистої” лексики. Сказане підтверджує диктант, який важко писати першокурсникові не тому, що в тексті наявні складні орфо- чи пунктограми, а тому, що психологічним бар’єром є саме названа лексика: перга (пишуть: перва), драбинястий віз (рябинястий, рапинястий), петрів батіг (Петрів-бати́х, батик), коров’як (хоров’ях), собача рожа (Собача рожа) тощо.

Типова також ситуація, коли студент правильно, логічно аналізує речення, виконує інші види граматичних аналізів, проте з великими зусиллями складає речення або добирає його з текстів, розвиває власні думки через незначний запас слів. При цьому студенти грамотно виконують саме лексичний аналіз слова, але користуватися українською мовою (для більшості – рідною) як природною у природному середовищі не можуть.

Треба зауважити, що термін “власне українська лексика” не знайшов стабільного місця у програмах з мови як для початкових шкіл, так і для середніх.

У програмі для початкової школи у розділі “Мова і мовлення”, на вивчення якого відведено 10 год., є такі поняття: Слово як основна одиниця мови. Поняття про рідну мову. Формування необхідності розмежовувати слова різних мов у власному мовленні. Спостереження за лексичними значеннями слів.

Спостереження за значенням слів, прямим і переносним значенням, випадки багатозначності, найуживанішими омонімами (без терміна). Поняття про синоніми та антоніми, спостереження за їх роллю у тексті. Ознайомлення з окремими фразеологізмами.

Збагачення мови новими словами. Ознайомлення з різними словниками з рідної мови.

На жаль, ці поняття мало відображені у підручниках з мови і читання. На такій необхідній роботі не дуже наголошує й методична література. Тому не завжди цим терміном користується й учитель. До того ж програмою передбачене ознайомлення лише із загальнонавчальною, діалектною, професійною лексикою, словами-термінами, запозиченими, архаїзмами. Такий підхід бачимо і в діючих підручниках з мови. Причому чимало вправ побудовано на словесному матеріалі, де слово виступав ізольованим, у словниковому вигляді. Розділ “Лексикологія” вкладається в шкільні “рамки” II годин (5-й клас), і “Лексикологія і фразеологія” - 10 годин (6-й клас).

Імовірно, недоліки шкільного вивчення мови тягнуться за студентами, а в майбутньому – і за вчителями. Студентам-другокурсникам було запропоновано вибрати маловідому чи невідому лексику з різних текстів шкільних підручників початкової школи. Виявилось, що чимало слів сприймаються приблизно, неточно. Так, студенти пояснюють слово незугарний, як “негарний”, а дехто взагалі його не чув. Тому всі здивувалися справжньому значенню: “не вдатний”, “не спроможний”, з яким воно вживається в українських народних піснях, приказках. Учні II класу педагогічного ліцею не могли правильно написати під диктовку слова: *обійстя*, *цямрина*,

плахта тощо. Дивним стає пояснення через дитяче сприймання. Слово пужално, яке часто зустрічається у текстах Панаса Мирного, М. Коцюбинського, М. Стельмаха та ін., пояснюється дітьми як "злякано". Текст Григора Тютюнника, в якому є вислів "у зеленій муляці", був трансформований так: "у зеленому ляці", те ж саме трапилось із словом "підстилку" (записано – "під стилку"), "трубний крик журавлів" – "трупний крик журавлів", "положисті балки" – "по ложисті балки". То про яке ж розуміння тексту твору може йти мова, якщо більшість слів учнями сприймаються спотворено. А словникова робота? Чи існувала вона взагалі? Чи знають учні школи, що існують словники?

Звичайно, міжмовні контакти відіграють свою позитивну роль, якщо це здійснюється у межах розумного, а не тільки на рівні "старшого брата". Негативні наслідки білінгвізму маємо сьогодні у мові та мовленні не тільки на лексичному рівні, а й на фонетичному, морфологічному, фразеологічному тощо. Так, в усному мовленні чуємо слова: "калі", "заканадавство", "даручення"; у текстах творів пишуть: "зла собака", "продажа", "мебель", "білила" (розбіжність у роді); "межою", "по селам", "великих", "два раза", "хотять" (особливості відмінювання) та ін.

Діючий на факультеті підготовки вчителів початкових класів музеї "Українська хата" дає змогу багато спілкуватися з людьми. Розповідаючи про атрибути музею, називаємо предмети вжитку, це стосується таких понять: лежанка, мотовило, комин, жердка, терниця, жлукто, ступа, черинь, коловоротка, кукла, челюсті, кужіль, веретено, блят тощо, більшість із цих слів зустрічаються у текстах творів, які вивчаються у школі.

Аналіз лексики діючих підручників дає змогу твердити, що вона не завжди зрозуміла школярам. Учня 3-го класу СШ № 20 м. Житомира пропонувалося пояснити, наприклад, слово "сережки" у словосполученні "сережки берізки". Відповіді були різні: широкі листочки, довгі віти, біла кора з цяточками, чорні прожилки на корі, але жоден не дав правильної відповіді. Лише коли вчителька запитала, як же називають прикраси у вухах, діти відшукали правильну відповідь і провели паралель з поетичним образом.

Сьогодні особливо хвилює стан засвоєння української лексики, яка й досі залишається у складі пасивної. Наприклад, такі слова, як: виховання, педрада, іспит, гурток, будинок, садиба, горище, бублики, кулко, узвар, спідниця, намисто, стрічка, немовби, невже, відродження та інші – могли б бути конкретним висловленням думки, через що проходить код нації, формується її майбутнє. На жаль, дуже бідна лексика і телебачення, радіо. Дивує безграмотність, байдужість, навіть громадянська здичавілість тих, хто робить переклади серіалів. Низькопробність такого перекладу викликає відчуження від мови, не на кращому рівні словниковий запас багатьох ведучих, яких швидше можна назвати "диверсантами", ніж носіями національної культури. Вислови "мати рацію", "кидатися у вічі", "шістдесят", "вибачаюся", "ти гарно виглядаєш", "мені не можеється", "висказує своє ставлення до мене", "казатися спокійним", "жарена картошка" тощо стали щоденними гостями екрану. Як писав Шевченко, "моголи, моглоли...", бо, занехаючи своє, рідне, узвичаєне, ми переходимо до надуманих форм: "ярко світити", "розкрити очі" та ін.

Відродження країни починається з навчання й виховання її громадян по-новому. А навчити й виховати людину культурною – це ще складніше завдання. Культурна людина повинна вміти чітко, просто, конкретно і повно висловлювати свою думку. Це може бути лише тоді, коли вона розумітиме семантику слів, матиме навички користування й послуговування тими словами, які є у мові. Недостатній рівень загального розвитку і культури є наслідком того, що діти мало читають художньої літератури. Більшість читає програмну літературу, та й то не всю, а звідси - незнання лексики, що дуже часто стає причиною нерозуміння чи поверхового розуміння тексту твору. Учні не заглиблюються в аналіз мови твору, його виражальні засоби. І ось наслідок: на вступному екзамені виникають такі помилки:

у верх –	замість: у верхів'ї;	а погони чи не видно –	а погонича не видно;
у бані –	Кубані;	мов чуй –	мовчун;
блищав пруд –	Прут;	стегнище –	стернище;
то рує –	торує;	стебні –	стерні;
іще лесне –	і шелесне;	цілкою –	цівкою;
бгайнути –	гайнути;	по біля риння –	побіля куреня;
пасовиному –	по-совиному;	одмуху –	од моху;
попід гіррю –	по підгір'ю;	рулон –	руно;
у задка –	у садках;	трухляві кобили –	копили;
розтелилося поле –	розстелилося;	сливи у горки –	сливи угорки.

Аналіз діючих підручників, особливо їх лексики, і проведені експерименти дають змогу зробити не зовсім втішні висновки. Так, студенти I, II курсу, в яких убогий лексичний запас, не завжди розуміють текст. Особливо це характерно для студентів, які закінчили школи з російською мовою навчання, а тепер їм доводиться переходити на державну. Мовний бар'єр створює психологічні переживання, незадоволення собою, адже він пов'язаний з неграмотністю, низьким культурним рівнем. Людина, яка відчуває, що говорить не те, прагне замкнутися в собі, менше говорити, стоїть осторонь колективу. Вплив розуміння тексту на думку людини, а також грамотність доводить і таке спостереження: вступникам, а потім і студентам перших курсів пропонувалися тексти диктантів М. Коцюбинського, насичені ботанічною лексикою. В уривках розкривається багатство синонімічного ряду слів, у них висловлюванню надано влучності, на жаль, забутими сьогодні в колах молоді словами. У фонетиці спостерігається сплутування звуків і графем. Говорючи по-українському, студенти вносять у своє мовлення орфоепічні особливості російської мови, звичні для них способи творення окремих звуків і звукосполучень. О.О. Реформатський писав: "Важко засвоїти звуки чужої мови, яких немає у рідній мові. Проте

незмінно важче засвоїти звуки, що мають спільні особливості із звуками рідної мови. І чим більше спільних рис, тим важче досягти правильної, точної вимови”.

В усному мовленні російськомовних студентів спостерігається досить стійке “акання”, підміна українського фрикативного (ʒ) російським проривним звуком (ʒ), м’яка вимова (p) у кінці слів вівчарь, плугатарь, бондарь, царь, те ж стосується і губних та шиплячих. Це часто позначається і в графічному відтворенні слів, наприклад: “зеркало”, “приїзжий”, “счастя”, “сине”, “объеднати”, “занемів”. Інтерференція особливо відчутна у наголошуванні: дровá, дочкá, коромáсло, порі́дковий, високó, веретенó тощо.

Пояснити такий стан справ з мовою, особливо з лексикою можна. Обов’язковим елементом кожного уроку є робота над словниковим запасом, яку в методиці іменують “словниковою”. Творчі вчителі цій роботі приділяють багато уваги. Вони знають, що від того, як діти розуміють лексичне значення слова, залежить успіх у навчанні. Забувають про це лише ті, хто укладав підручники. Більшість із них навчає оволодівати мовою на рівні теорії. Не тільки дитині, а іноді й дорослому доводиться шукати словники, щоб з’ясувати значення пропонованого слова, перевірити правопис, підібрати синоніми, антоніми, пароніми та ін. Перші підручники обов’язково мали бодай невеличкі словники. Вони були добрими помічниками учителя, особливо у наш час, коли придбати необхідну літературу не може не тільки молодий, а й досвідчений учитель. Ось, наприклад, тема “Синоніми” у підручнику для 5 класу подана вправами, серед яких лише 3 свідчать про синонімічне багатство української мови. “Короткого словника синонімів української мови” П.М. Деркача, 1961 року видання, немає в школах, відсутнє і перевидання його 1993 року. Це ж можна сказати і про “Практичний словник синонімів української мови” С. Караванського 1993 року. І нехай молодь знатиме теоретичні питання про синоніми, але якщо в неї не виробити бажання вдосконалювати їхній запас, то ми й надалі обкрадатимемо цілі покоління, а не дбатимемо про духовність народу. Для роботи необхідно мати багатий фактичний матеріал. Це можуть бути всі види усної народної творчості, кращі зразки художньої літератури. Тільки так можна перейти від теоретичного оволодіння мовними поняттями до практичних знань і користування мовою в усній і писемній формах. Щоб мова стала “кодом нації”, “живою схованкою” його духу, багатою скарбницею, в яку народ “складає і своє давнє життя, і свої сподівання, досвід, почування”, треба все зробити для досконалого вивчення її, а не теоретичного матеріалу про неї, оволодіння багатством фонетичного складу, проникнення в лексичну і фразеологічну системи, морфологічний лад, синтаксичну будову. Треба полюбити, за словами О. Довженка, “гарне слово”.

Убогий лексичний запас гальмує думку абітурієнта, першокурсника, заважає швидко писати текст. Лексичний бар’єр нового слова обов’язково спричиняв помилки. Про це свідчать багаті тексти М.М. Коцюбинського, в яких є такі слова і словосполучення, як коров’як, перга, драбинястий віз, петрів батіг, потенція, собача рожка тощо. У них з року в рік трапляються помилки, хоча тексти повинні бути відомими всім, бо їх вивчають у школі. Отже, вчитель не провів роботу із словом, не пояснив його, не звернувся до словника й сам учень. Незнання, відірив від лексики не пускає у світ знань, високої духовності.

Нерідко студенти просять пояснити слова, які не дають змоги сприйняти семантику цілого прислів’я чи тексту. Так, прислів’я “У Нехая торба лихая” багатьом зовсім незрозуміле. А що таке чи хто такий Нехай?

Можна в цілому зробити висновок, що хоча мова і здобула статус державної і це підкреслено в навчальних програмах, та досі ще не враховується її роль як фактора психологічного (духовного) розвитку особистості.

Духовність школяра, студента, його моральність, формування особистості, національного самоусвідомлення є об’єктом постійної уваги початкової школи, проте найчастіше розв’язання цієї проблеми не пов’язується з мовою. А якщо порушується питання вивчення рідної мови, то не все гаразд і з вихованням моральності (добра, милосердя тощо), професійно-педагогічним спрямуванням. Зокрема, В.А. Каліш підкреслює, що “в ході вивчення курсу студенти мають аналізувати й усвідомити сучасний курс рідної мови в початковій школі”, засвоїти професійно значущий матеріал. Не можна не погодитися з автором, що доцільно ввести до вступного розділу курсу сучасної української мови вузів такі теми, як: “Мова і мовлення”. Цілком справедливо автор порушує питання піднесення культури мови (мовлення) студентів і в цьому зв’язку наголошує на необхідності постійно виробляти потребу працювати зі словниками, аналізувати лексику майстрів художнього слова Панаса Мирного, М.М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, О. Олеся та ін.

На наш погляд, піднесення загальної мовної культури студента як умови збагачення його духовності безперечно пов’язане а проблемами відбору мовного дидактичного матеріалу та ретельного тлумачення всіх слів, у тому числі, забутих чи невідомих. Коли перша частина такої проблеми хоч трохи подана у шкільних підручниках, то словникова робота вкрай занедбана. Треба краще пропагувати всі види й жанри усної народної творчості, особливо у початкових класах, на основі яких проходить всебічний розвиток особистості, формується її культура, світогляд, вдосконалюються здобуті знання і вироблені навички.

Матеріал надійшов до редакції 30.05.2000 р.

Усатий В.Д. Лексическая работа как условие развития культуры речи.

В статье рассматриваются формы лексической работы, определяется их место в системе общего развития личности человека как составной части общей культуры.

Usaty V.D. Work on vocabulary to ensure the development of culture of speech.

The author considers various forms of work on vocabulary and determines its role in the system of all-round development of the personality as a component of general culture.